

58934

2010 MÁJ. 12

2006/3

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XXXIV. ÉVFOLYAM

Szalay Antal, Tamási első helytörténésze

1830-ban jelent meg Tamásiról az első helytörténeti mű

„A reformkori kisvárosi értelmiségnek országszerte fontos része volt abban, hogy a nemzeti kultúra fölvirágzott. Olvasók, előfizetők, színházlátogatók, mecénások kerültek ki köreiből, fiait igyekezett magasabb iskolákba küldeni, magáévá tette a központokból kisugárzó művelődési és politikai eszméket. Gyakran tollat is ragadtak. Szépirodalommal vagy éppen történetkutatással foglalkoztak, mint Ecsedy Gábor gyulai református prédikátor” – írja Kósa László Gyula városának első történetírójáról, aki 1832-ben tette közzé művét a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban.¹ E hosszú idézet pontosan illik Szalay Antal sásdi katolikus plébánosra is, aki ugyanebben a folyóiratban két évvel korábban jelentette meg egy Tolna megyei városka, Tamási első helyismereti leírását Tamási Mező-Város esmértetése címmel.

Szalay Antal azok közé a méltatlanul elfelejtett elődeink közé tartozik, akik tevékenységük alapján legalább emléktáblát érdemelnének, s ezt méltán meg is kapnák, ha munkásságukkal tisztában lenne a hiányos emlékezet. Hogy mindez nem túlzás, azt bizonyítja, hogy Szalay Antal nevéhez fűződik nemcsak az első, több mint 175 éve nyomtatásban megjelent, Tamásiról szóló történeti munka, de emellett szintén ő írta az első, a várossal kapcsolatos szépirodalmi művet is! Ennek ellenére a tamási honismereti kutatás alig méltatta figyelemre. A helytörténettel is foglalkozó dr. Várady János orvosnak ugyan birtokában volt a cikk,² a város és környéke közép- és törökkori múltját évtizedekig kutató Papp István esperes-plébános könyvében azonban mindössze háromszor hivatkozott rá,³ a művét 1686-tól a második világháborúig folytató Tarján Jenő pedig valószínűleg nem ismerte az írást, mert nem hivatkozott rá.⁴ A szaktudomány képviselői közül tudomásom szerint Kresz Mária felhasználta Szalay leírásának viselettörténeti részét,⁵ Haid Katalin a sokoldalú – krónikaíró, vers- és dalszerző – Farkas Pál tamási notárius életrajza kapcsán idézte Szalay hosszas leírását a tamási iskoláról és cikkének címéül Szalay Antal Farkas Pálról adott jellemzését választotta,⁶ a kortárs Fényes Elek pedig Tamásiról szóló szócikkében egyes mondatokat szinte szó szerint vett át tőle.⁷

Szalay Antal élete és irodalmi munkássága

Szalay Antal 1800. június 12-én született Döbröközön. A pesti egyetemen bölcsészetet hallgatott, egyházi tanulmányait Pécsen végezte, pappá 1823. augusztus 6-án szentelték. Káplánként Értényben, Nagykönyiban, majd Mohácson működött, később helyettes plébános lett

¹ Kósa László: Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban. In: uő.: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. 83. (Societas et ecclesia 1.)

² Zentai Zsuzsanna: Látogatás Dr. Várady János, nyugalmazott ügyvezető körzeti főorvosnál. (Akitet becsülünk. Arcképek a városból. /Sorozat, 1./) In: Mozaik. A Tamási Városi Tanács tájékoztatója. 1987. jún. (2. évf. 1. sz.) 8.

³ Papp István: A Tamási járás évszázadai. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Torma István. Tamási, 2000. (=Papp 2000) 122, 123, 128.

⁴ Tarján Jenő: Tamási története 1686-1941. Tamási, 2001.

⁵ Kresz Mária: Magyar parasztviseletek 1820-1870. Bp., 1956.

⁶ Haid Katalin: Farkas Pál – a tudományok nagy barátja. Somogy 9 (1981) 6. sz. 61-67. (=Haid 1981) 67.

⁷ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. II. Pest, 1851 (Bp. 1984). (=Fényes 1851) 172. (Pl. azonos a városhoz tartozó puszták sorrendje; a vaddisznóskertről szóló részben: a disznók mindkét műben „szüntelen... kukoricázatnak”.)

Sásdon. Elődje halála után itt nevezték ki plébánosnak 1831-ben. 1848-ban „*tevékeny szónoklatokkal*” tűnt fel a megyegyűléseken. 1854-ben szentszéki ülnök, majd 28 évi sásdi szolgálat után, 1859-ben pécsi kanonok lett. 63 éves korában, 1863. szeptember 3-án Pécsen hunyt el, de Sásdon helyezték örök nyugalomra. Könyvtárát végrendeletileg a pécsi líceumnak adományozta.⁸

Szalay – nekrológia szerint – már papnövédeként írt tudósításokat különböző lapokra, fiatal papként pedig 1824-től közölt elbeszéléseket a Koszorú, cikkeket a Tudományos Gyűjtemény, a Felsőmagyarországi Minerva és az Athenaeum című folyóiratokban, később pedig írt a Religio és a Katholikus Néplap számára is. Pécsen két önálló munkája is megjelent.

„A’ Kospai kápolna”

1826-ban hagyta el a sajtót A’ Kospai kápolna című romantikus történelmi elbeszélése, amely az első, Tamásival kapcsolatos irodalmi mű. A Rege a XV-dik Század derekából alcímet viselő elbeszélés a kassai székhelyű, 1825 és 1836 között működő, Felsőmagyarországi Minerva című negyedéves folyóirat 1826. évi hatodik, júniusi számában látott nyomdafestéket. A reformkor e jelentős szellemi fórumát Dessewffy József gróf, Kazinczy Ferenc egyik leghűségesebb barátja alapította, aki országgyűlési követ is volt, küzdött a magyar nyelv jogaiért, az első közzétett szálta a sajtószabadság védelmében és részt vett a Magyar Tudományos Akadémia megalapításában is.⁹

Döbröközi születésű lévén, Szalay akár már gyermekkorában is megfordulhatott Tamási-ban, ám a szomszédos Nagykönyiban illetve Értényben szolgálva már bizonyosan gyakorta akadt dolga a közeli városkában. Személyesen is ismerhette tamási paptársát, Bregovics Pált – ahogy ő nevezte: „a’ Nemzeti literatura barátját ‘s előmozdítóját” –, akit szintén érdekelt a környék múltja, hiszen a simontornyai esperesi kerület jegyzőkönyveiben szorgalmasan feljegyezte a környék még látható középkori templomromjainak fekvését és állapotát, így a kospaiét is, amely Szalay elbeszélésének címadója lett.¹⁰ A történeti adatok mellett a templommaradványról élő hagyomány is megmozgathatta fantáziáját,¹¹ amely köré az 1440-es évek zúrzavaros belharcainak történetéből teremtett kitalált keretet, részben valóban élt személyeket szerepeltetve művében.

„Tamási Mező-Város esmértetése”.

Szalay Antal négy évvel fenti irodalmi próbálkozása után, 1830-ban adta közre Tamási első helytörténeti monográfiáját, Tamási Mező-Város esmértetése címmel, amely pótolhatatlan jelentőségű a tamási helytörténeti kutatás számára, de néprajzi, egyház- és viselettörténeti forrásként is hasznosítható. A csaknem negyven oldalas tanulmány az 1817 és 1841 között létezett, Tudományos Gyűjtemény című, enciklopédikus jellegű havi folyóiratban jelent meg. Ez volt az első magyar időszaki sajtótermék, szerkesztőként pedig 1828 és 1832 között – tehát Szalay cikkének megjelenésekor is – nem kisebb személyiség jegyezte, mint a Szózat költője, a Szalayval egy évben született Vörösmarty Mihály, aki 1817 és 1826 között a Bonyhád melletti Börzsönyben a Perczel-családnál házitánítóként dolgozott, közben pedig 1822-1823-ban a Ta-

⁸ Életről és tevékenységéről eddig mindössze egyetlen rövid szócikk készült: Szimnyei József: Magyar írók élete és művei. XIII. Bp., 1909. 314. Halála után íródott rövid megemlékezést közölt egy egyházi lap: Tárcza. Halálozások. Magyar Sion 2 (1864) 158.

⁹ Új Magyar Irodalmi Lexikon. 1–3. Főszerk. Péter László. Bp., 1994. (ÚMIL) 578.

¹⁰ Bregovics Pál leírása: „a [tamási] felsővadkertben egy kis meredek hegyen a templom romlott falait 1800 körül még láttam, de már lerontatván téglájából pincék épültek. Középszerűnél kisebb templom volt, mellette szőlők voltak ültetve, melyeknek barázdái még most is észrevehetők.” Papp 2000. 155.

¹¹ Moldoványi József 1824-es leírása: „Tamási városa mellett fekvő erdőben ezek előtt egy néhány esztendővel találtatott egy hosszú lyuk a’ hegybe pintze formára bévájva (...) : minthogy pedig a’ templom’ omladékja mindjárt ezen jelenés mellett látszik lenni, az a’ közvélekedés, hogy ezen föld alatt való lakásban a’ Törökök’ ideje alatt Barátok laktak.” Moldoványi József: Tolna Vármegye Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. Tudományos Gyűjtemény 1824, X. 64. A Pesty Frigyes-féle 1864-es dűlőnévgyűjtés adata: „(...) a’ hegy alatt Templom volt, mely máig is Kosbai templomnak nevezetik, azonban már romjai alig láthatók – a’ Templom előtt a’ völgyben forrás kút vagyon.” Gaál Attila–Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6–7 (1975–76) [1977] 312–313.

másival szomszédos Görbön folytatott joggyakorlatot.¹² E lapnak fontos szerepe volt a polgári nemzetté válás eszméinek megvitatásában, e törekvést szolgálták az egyik legfontosabb tárgykörként megjelenő helyismereti leírások, ahova Szalay Antal Tamásiról szóló cikke is sorolható.¹³

„A' hajdani Tamási' történeteit (...) sötét homály takarja, és a' tudatlanság leple mélyen rejtí” – fogalmazott az úttörés nehézségeivel szembesülő monográfus. Munkájában mintegy hét nyomtatott műre hivatkozott, közülük azonban az egyik – a középkor végi Thuróczy-krónika latin nyelvű kiadása – mellőzése nem kisebbítette volna a mű érdemeit. A többi forrásmű között két XVIII. századi munka szerepel, a fennmaradó négy pedig már „friss”, a XIX. században megjelent tudományos mű. Megtaláljuk köztük a korszak gyakran forgatott kézikönyveit: a jezsuita Vagner Károly 1802-es latin nyelvű családtörténeti művét és Fessler Antal *A magyarok története* című, 1815 és 1825 között tíz kötetben megjelent, német kiadású könyvét. A kortárs viszonyok kiegészítésére két nagy statisztikust, a helytörténeti leírást országos szintre emelő XVIII. századi Bél Mátyást, valamint Magda Pál 1819-ben megjelent országleírását használta fel, hivatkozott a Moldoványi József által 1824-ben írt Tolna megye-ismerető néhány adatára, valamint kézbe vette a pécsi egyházmegye történetírójának, a XVIII–XIX. század fordulóján alkotó Koller József kanonoknak a könyvét is. Furcsa, hogy Egyed Antal 1828-as, szintén a Tudományos Gyűjteményben napvilágot látott, Tolna megyét bemutató cikkére Szalay nem hivatkozott, hiszen pl. ahogyan Moldoványi egy földrajzi megjegyzésére reagált, úgy Egyed tévedését – amely szerint Tamási a Kapos partján terül el – szó nélkül hagyta.¹⁴

A nyomtatott források mellett Szalay szinte bizonyosan merített az ekkor már két évtizede halott Farkas Pál (1749–1810) tamási jegyző kézíratos jegyzőkönyveiből, amelyek egyebek mellett krónikaszerűen megörökítették a Tamásiban történt fontosabb eseményeket,¹⁵ valamint – amint utalt is rá – Német Pál (1745–1805) plébános feljegyzéseiből, aki „igen dicséretesen 's tiszta deák tollal leírta plebániájában történt nevezetesebb dolgokat”.¹⁶ A szerző néhány régészeti adatot is felhasznál (ő számol be elsőként régészeti lelőhelyekről Tamási határából): Adorjánban a rákok temetőjét említi, valamint leírja a tamási vár felrobbantásakor megfigyelt jelenségeket.

A reformkori nemzeti öntudatra ébredést jelzi Szalay művében, hogy állást foglal a nyelvi-nemzetiségi kérdésben is. Elmondja: Esterházy Pálnak köszönhetjük, „hogy Nemes Vármegyénk még inkább el nem borítatott a' jövővény nemzetektől, mint hogy ez csak nem tövéből eldült helységeit, 's pusztákká vált várasait újra megakarván szállítani, csak azon feltétellel engedte meg, hogy ott Magyarok telepedhessenek meg, és nem mások”. A mezőváros és környékének birtokosait, az Esterházy családot egyébként rendkívül lojálisan kezeli, egyszer még védelmébe is veszi őket „németlyek csevegése” ellenében, amely szerint igazságtalan birtokfoglalásokkal növelték volna tolnai javaikat; a tamási jobbágyok helyzetét pedig egyenesen irigylésre méltónak tartja: „a Tamási szorgalmatos gazdának egy szóval semmiben sincs szüksége; (...) a' tamási jobbágy tizszerte szerencsésebb sok hazánk részein lakó polgároknál”.

Annak ellenére, hogy kora ismereteinek színvonalán igyekezett a város régmúltjáról is számot adni, kétségtelen, hogy munkájának az a része maradandóbb, amely személyes ismeretei

¹² Erre legújabbban: Kolta László: Vörösmarty Mihály emléke Tolna megyében. Bonyhád, 2000. (Völgy-ségi Füzetek 6.)

¹³ ÜMIL 3, 2143–2145; Tudományos Gyűjtemény, 1817–1841. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Juhász István. Bp., 1985, 279–307.

¹⁴ Egyed Antal: Nemes Tolna Vármegyének Topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény 1828, VI. 52.

¹⁵ Farkas Pál életére és tevékenységére: Haid 1981. Kéziratának helytörténeti vonatkozásai: Farkas Pál tamási nótárius feljegyzései. Eredetiből másolta Szabó Kálmán, átírta és magyarázatokkal ellátta Diósi István. Tamási Tükör 1994. jan. (3. évf. 1. sz.) 18; 1994. febr. (3. évf. 2. sz.) 10; 1994. márc. (3. évf. 3. sz.) 12; 1994. ápr. (3. évf. 4. sz.) 14; 1994. máj. (3. évf. 5. sz.) 11; 1994. jún. (3. évf. 6. sz.) 13. Művének zenei vonatkozásaira: Domokos Pál Péter: Új énekek – amellek Farkas Pál tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között. Zenetudományi Dolgozatok 1981. Szerk. Berlász Melinda–Domokos Mária. 47–75; Pávai István: Válogatott Farkas Pál dalaihoz. Ethnographia 94 (1983) 594–599.

¹⁶ Német Pálról Fényes Elek is megemlékezett: Fényes 1851. 172. A Szalay által Német Pálnak tulajdonított írásművek leírása kísérőtetíesen ráillik Német Pál kortársa, Farkas Pál jegyző részben is meglevő kézíratos könyveire; Szalay vélhetőleg itt összekeverte a személyt.

és megfigyelései alapján Tamási közelmúltjáról és jelenéről íródott. Mondanivalóját Szalay 29 pontba rendezte. Az 1. pont (pontosabban paragrafus) a város fekvéséről szól, a 2. hatáirairól, a 3. a város első okleveles említéséről, a 4-8. Tamási középkori birtokos családjairól, főleg a Tamásiakról, közülük is részletekbe menően a kiemelkedőbb családtagokról. A 9. pont számol be az Esterházyak birtokszerzéséről, a 10-12. a tamási várról, a 13. a miklósvári vadász-kastélyról, a 14. a község újratelepüléséről, a 15. a templom épületéről és felszereléséről, a 16. a püspöki egyházlátogatásokról, a 17. a középkori papokról, a 18. az újratelepítés utáni plébánosokról, a 19. az iskoláról, a 20. természeti csapásokról, főleg tűzvészekről, a 21. a község határáról és a beleolvadt középkori településekről (Adorján, Fornád, Henye, Kosba). A 22. pont tárgyalja a lélekszámot, a fontosabb épületeket, a szőlőművelést és a mesterségeket, a 23. a földművelést, az állattartást és a jobbágyi terheket, a 24. a Koppány folyó csatornázását, a 25. az uradalmi szervezetet és a község tisztviselőket, a 26. a város vagyonát és a vásárokat, a 27. a lakosok megjelenését, természetét, viseletét és erkölceit, a 28. egy érdekes, egyházi vonatkozású népszokást, a 29. pedig a tamási népnyelvet. A leírást külön alcím alatt egészíti ki az Esterházyak tamási vadaskertjéről, ennek nagyságáról, az állatok fajtáiról és az itteni vadászatokról szóló fejezet, amelyet az 1829. évi vadászaton elejtett állatok számának táblázatos bemutatása egészít ki. Figyelemre méltó és nyelvtörténetileg is érdekes továbbá egy ide tartozó terjedelmes lábjegyzet, amelyben a szerző a különféle vadak német nevének általa javasolt magyar megfelelőit adja meg. Egyházi ember lévén, tanulmányában nagy teret szentel az egyházi viszonyok ismertetésének: hosszasan részletezi a templom építését és felszerelését, a plébánosok életrajzát, valamint egy ritka húsvéti népszokást.

A mű nyelvezete már a nyelvújítás utáni korszak gördülékenyebb, a latin kifejezések burjánzásától mentes nyelve. Feltűnő néhány tájnyelvi jellegzetesség: *ly* helyett *l* (selem, lik, osztál, barbél, zsinde, mosolog), *n* helyett *ny* (ispány, nyölt), *u* helyett *o* (nálok, bámol, nyakok), a helyett *o* (urodalom, tágos, nyugot, szova), *i* helyett *é* (szerént, késér, ténta), *i* és *ö* helyett *e* (esmer ill. nevendék).¹⁷

Szalay Antal cikkének értékét talán úgy érthetjük meg leginkább, ha tudjuk: e korban mégynkben hasonlóan alapos leírás csak néhány jelentősebb helyről, mindenekelőtt Bonyhádról, Paksról és Dunaföldvárról készült. Mindhármát Egyed Antal, a nagy műveltségű plébános-költő készítette, aki 1828-ban a megye minden településéhez eljuttatott egy 22 pontból álló kérdőívet, amelyet monografikusan kívánt volna feldolgozni; műve nem készült el, csupán a már említett rövid cikk.¹⁸ Bizonyosak lehetünk benne, hogy Szalay – ha személyesen esetleg nem is ismerte idősebb paptársát, aki egyébként rövid ideig Szalay szülőfalujának közelében, Kocsolán is szolgált¹⁹ – forgatta Egyed Antal cikkeit, és azok mintegy mintául is szolgáltak számára, sőt, esetleg Egyed kérdőíveiről is tudomása lehetett.

K. Németh András

Gróf Apponyi Sándor emlékezete

A magyar főúri családok között kevés olyan nagymúltú, tudománypártoló, könyvkedvelő család van, amely annyi híres diplomatát adott volna a nemzetnek, mint a gróf Apponyi család. Antal gróf párizsi nagykövet fia, Rudolf gróf mint követségi titkár szolgálta a monarchiát Szentpéterváron. Ott ismerkedett meg gróf Benkendorf Sándor orosz rendőrminiszter leányával Annával, akit 1840. május 10-én oltárhoz vezetett. A főúri esküvő pompáját maga a cár, I. Miklós jelenléte tette naggyá azáltal, hogy a mennyasszonyt maga kísérte az oltár elé, és erre az alkalomra díszmagyarba öltözött és mellén viselte a Szent István-rend nagyszalagját.

Az esküvő után Rudolf gróft Párizsba helyezték át. Ebből a házasságból született Apponyi Sándor 1844. január 19-én Párizsban. Mivel az édesapja hol Párizsban, hol London-

¹⁷ A vidék nyelvjárására röviden: Szabó József: Koppány menti tájszótár. Szekszárd, 2000.

¹⁸ Csérna Anna–Kaczián János: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna megyéről. Szekszárd, 1986. további irodalommal.

¹⁹ Életré és műveire: Csérna–Kaczián 1986. 255–259.